

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş: 03.12.2024 ✓Accepted/Kabul: 08.05.2025

DOI:10.30794/pausbed.1595857

Research Article/Araştırma Makalesi

Gür, D., Demir, D., & Çelik, T. (2025). "Ankara Nallıhan Iuliopolis 1 no'lu Bizans Kilisesi: Arkeolojik ve Tarihsel İnceleme", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 70, 105-123.

ANKARA NALLIHAN IULIOPOLIS 1 NO'LU BİZANS KİLİSESİ: ARKEOLOJİK VE TARİHSEL İNCELEME

Durmuş GÜR*, Deniz DEMİR**, Tolga ÇELİK

Öz

Luliopolis günümüzde, Aladağ Çayı'nın (Skopas Nehri) geçtiği Sarılar Köyü civarında yer almaktadır. Kent, 1950'lerde Sarıyar Barajı'nın inşa edilmesiyle sular altında kalmıştır. Kente ait kalıntıların birçoğu Sarıyar Barajı'nın kuzeydoğusundaki yamaçta görülmektedir. 1991 yılından itibaren kurtarma kazıları ile büyük bölümü açığa çıkartılan Luliopolis Nekropolü, baraj göletinin kuzeydoğusundaki kalker kayalıklar üzerinde yer almaktadır. 1991 yılındaki ilk arkeolojik çalışmalar, Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nin denetiminde kentin nekropolünde kurtarma kazıları adıyla başlatılmıştır. 1991'den 2009 yılına kadar ara verilen nekropol kazıları, hayalperest define avcılarının yaptığı kaçak kazılarla zarar görmüştür. Uzun bir aradan sonra Luliopolis yapılarını açığa çıkartmak, tahribatları önlemek ve kentin kalıntılarını korumak amacıyla 2009 yılında yeniden arkeolojik incelemeler başlatılmış olup bu çalışmalar, günümüzde devam ettirilmektedir. Bu makale, Ankara'nın Nallıhan ilçesinde bulunan Luliopolis antik kentindeki 1 Numaralı Bizans Kilisesi'nin 2012-2015 yılları arasındaki kazı çalışmalarını ve elde edilen bulguları detaylı olarak incelemektedir. İlk evrede 3.-4. yüzyıllarda kayaya oyulmuş bir şapel olarak inşa edilen yapı, 5.-6. yüzyıllarda üç nefli bir bazilikaya dönüştürülmüştür. Kilise, 11. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Kazılarda elde edilen mimari bulgular, seramik parçaları, tuğla ve kiremit kalıntıları, kilisenin dönemin diğer Bizans yapılarıyla benzer özellikler taşıdığını göstermektedir. Ayrıca, Aziz Theodore'nin yaşamına dair hikâyeler, kilisenin bu azize ithaf edilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Makale, Luliopolis'in Bizans dönemindeki dini ve toplumsal yaşamına ışık tutmayı amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: *Ankara, Bizans, Luliopolis, Kilise, Nallıhan.*

THE BYZANTINE CHURCH NO. 1 IN IULIOPOLIS, NALLIHAN, ANKARA: AN ARCHAEOLOGICAL AND HISTORICAL STUDY

Abstract

Luliopolis is situated near Sarılar Village, where the Aladağ Stream (Skopas River) flows. The city was submerged in the 1950s with the construction of the Sarıyar Dam. Many of the city's remains are visible on the slope northeast of the Sarıyar Dam. The Luliopolis Necropolis, largely uncovered by rescue excavations since 1991, is located on the limestone cliffs northeast of the dam reservoir. The initial archaeological work in 1991 began as rescue excavations in the city's necropolis under the supervision of the Ankara Museum of Anatolian Civilizations. The necropolis excavations, which were interrupted from 1991 to 2009, were damaged by illegal excavations carried out by treasure hunters. After a long hiatus, archaeological investigations were restarted in 2009 to uncover the structures of Luliopolis, prevent destruction, and protect the city's remains, and these studies continue today. This article details the excavation works and findings of Byzantine Church Number 1 in the ancient city of Luliopolis, located in the Nallıhan district of Ankara, between 2012 and 2015. Initially built as a rock-cut chapel in the 3rd-4th centuries, the structure was transformed into a three-nave basilica in the 5th-6th centuries. The church was used until the 11th century. Architectural findings, ceramic fragments, and brick

*Dr. Öğr. Üyesi Durmuş GÜR, Karabük Üniversitesi, Safranbolu ŞYD. MYO., El Sanatları Bölümü, KARABÜK.

e-posta: durmusgur@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-9945-8825>)

**Öğr. Gör. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Kültür Varlıklarını Koruma ve Onarım Bölümü, ANKARA.

e-posta:deniz.demir@hbv.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-2359-3932>)

*** Uzm. Ark. M. A., Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi, ANKARA.

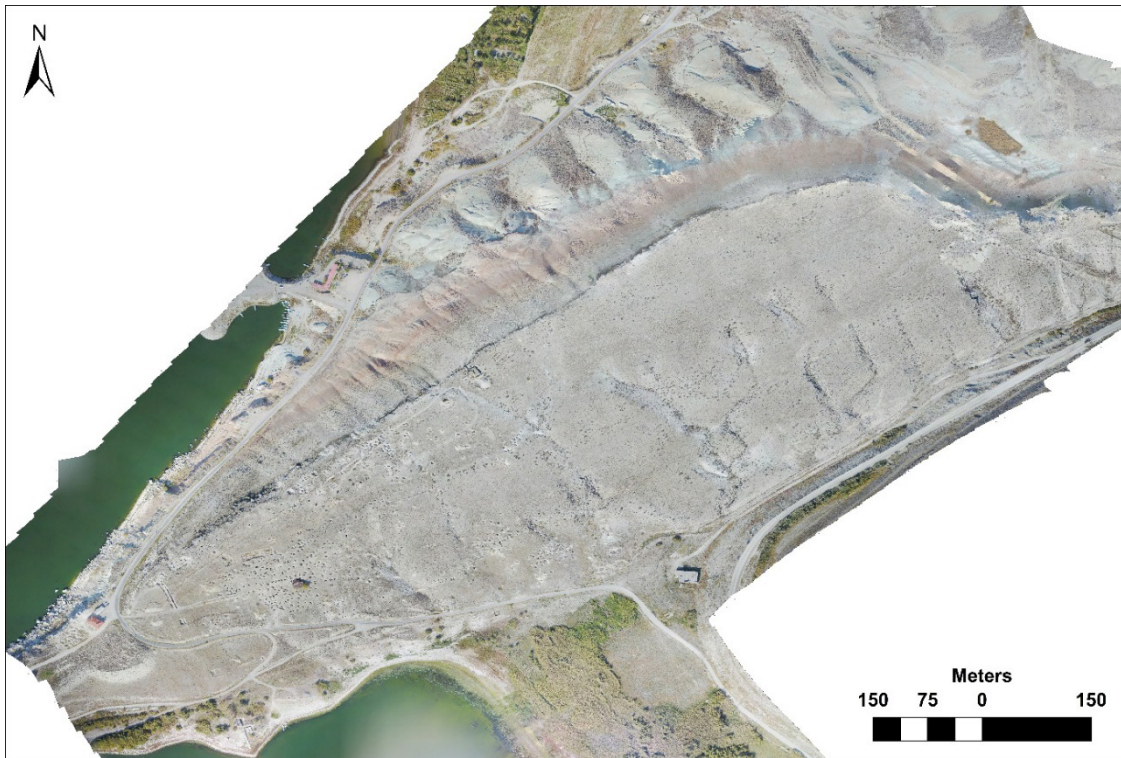
e-posta: arktolgacelik@gmail.com, (<https://orcid.org/0009-0009-7769-2045>)

and tile remnants obtained from the excavations indicate that the church shares similar characteristics with other Byzantine structures of the period. Additionally, stories about the life of Saint Theodore suggest that the church may have been dedicated to this saint. The article aims to shed light on the religious and social life of Iuliopolis during the Byzantine period.

Keywords: Ankara, Byzantine, Iuliopolis, Church, Nallıhan.

1. GİRİŞ

Ankara'nın 122 km kuzeybatısında Nallıhan ilçesinin, Çayırhan Beldesi Gülşehri mevkiindeki Iuliopolis antik kentinde (Güney, 2018: 101). 2009 yılı çalışmalarında sahada 4.-5. yüzyıllara tarihlendirilen I. evrede Kayaya Oyma Şapel, 5.-6. yüzyıllarda ise II. Evre'de kayaya oyma yapının üzerine inşa edilen üç nefli Bizans kilisesi tespit edilmiştir. Iuliopolis'e ait yapı kalıntıları (Roma ve Bizans dönemine tarihlendirilen mezarlar, surlar, mimari plastik eserler ve küçük buluntular), Aladağ Çayı'nın (Skopas Nehri) geçtiği Sarılar Köyü civarında yer almaktadır. Kent, 1950'lerde Sarıyar Barajı'nın inşa edilmesiyle sular altında kalmıştır. Günümüzde kente ait kalıntıların bazı bölümlerini, Sarıyar Barajı'nın kuzeydoğusundaki yamaçta görmek mümkündür (Resim 1).

Resim 1. Iuliopolis Kenti, Kilise ve Nekropol Alanı (Ali Metin Büyükkara ve Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi Arşivi, 2024)

Iuliopolis Nekropolü, baraj göletinin kuzeydoğusundaki, kalker kayalıklar üzerine inşa edilmiştir (Arslan vd., 2011: 271). 1991 yılında Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nin denetiminde kentin nekropolünde kurtarma kazısı gerçekleştirilmiştir. 1991 yılı incelemeleri sonrasında 2009 yılına kadar herhangi bir çalışmanın gerçekleştirilmediği nekropol alanı, hayalperest define avcılarının yaptığı kaçak kazılarla tahrip olmuştur. Tahribatları önlemek, kent yapılarını açığa çıkartmak ve arkeolojik çalışmaları tamamlanan yapıları korumak amacıyla 2009 yılında bu alanda yeniden incelemeler başlatılmıştır (Arslan vd., 2011: 271-304). Günümüzde de devam eden arkeolojik çalışmalar, Roma-Bizans dönemi nekropolünün Aladağ Çayı ile ikiye bölündüğünü, nekropolün büyük bölümünün sular altında kaldığını göstermiştir.

2012 yılındaki incelemelerde göletin güneydoğusunda, kareye yakın dikdörtgen planlı, kayaya oyma yapı tespit edilmiştir. Devam eden çalışmaların ardından 2013 yılında kayaya oyma yapıyla bağlantılı olduğu belirlenen kiliseye ait duvar kalıntıları, çalışmalar sonucunda ortaya çıkartılmıştır. 2012-2015 yılları arasında kilisede arkeolojik çalışmalar gerçekleştirilmiş, araştırmalar sonucunda yapının Erken Bizans dönemi kilisesi olduğu tespit edilmiştir. Küçük buluntular ve analogik verilerle desteklenerek yapının tarihlendirilmesi yapılmıştır. Çalışma

kapsamında kilisenin mimari açıdan arkeolojik ve analogik incelemeleri yapılmış, rölövesi hazırlanarak fotoğrafları çekilmiş ve tasvirlerine yer verilmiştir.

Makalenin ana konusu, Iuliopolis'teki 1 Numaralı Bizans Kilisesi'nin kazı çalışmaları ve bu çalışmalar sonucunda elde edilen verilerin analizidir. Makale, kayaya oyma şapel ve üç nefli kilisenin dönemlerini, mimari detaylarını, buluntularını ve tarihsel bağlamını ele almaktadır. Ayrıca, Aziz Theodore'nin yaşamına dair hikâyeler ve kentin çevresindeki yerleşimlerle olan ilişkisi de makalenin konuları arasındadır. Bu makale, Iuliopolis'teki 1 numaralı Bizans kilisesi hakkında yapılan güncel ve kapsamlı bir çalışmayı sunmayı hedeflemektedir. Kazı çalışmalarından elde edilen yeni veriler ve buluntular, kilisenin tarihsel ve mimari önemini daha iyi anlamamızı sağlamaktadır. Makale, kilisenin Aziz Theodore ile olan ilişkisini ve Iuliopolis'in Bizans dönemindeki rolünü derinlemesine inceleyerek, bölge tarihine önemli katkılar sunmaktadır. Ayrıca, kilisenin diğer Bizans yapılarıyla olan benzerliklerini ve farklılıklarını karşılaştırarak, dönemin mimari ve kültürel özelliklerini ortaya koymaktadır.

Makalede, arkeolojik kazı verileri, mimari analiz, tarihi kaynaklar ve karşılaştırmalı yöntemler kullanılmıştır. Kazı çalışmalarından elde edilen buluntular ve mimari detaylar, titizlikle incelenmiş ve belgelenmiştir. Kilisenin tarihsel bağlamını anlamak için Bizans dönemi kaynakları ve Aziz Theodore'nin yaşamına dair hikâyeler analiz edilmiştir. Ayrıca, kilisenin diğer Bizans yapılarıyla olan benzerliklerini ve farklılıklarını belirlemek için karşılaştırmalı bir yöntem izlenmiştir. Makalede, elde edilen veriler, bilimsel bir yaklaşımla sunulmuş ve mimari ve küçük buluntular bir bütün olarak yorumlanmıştır.

Resim 2. Iuliopolis, 1. No.'lu Bizans Kilisesi, Doğudan Genel Görünümü (Gür, Demir ve Çelik Arşivi, 2024)

2. IULİOPOLİS KENT TARİHÇESİ

Roma döneminde Sakarya Nehri (Sangarios), Galatia ve Bithynia arasındaki doğal sınır olarak kabul edilmektedir (Güney, 2018: 102). Nallıhan ilçesinde bulunan Iuliopolis, Roma döneminde Bithynia ile Galatia arasında, Bithynia'nın doğusunda bulunmaktadır. Bu dönemde Laganeia ise sınırın doğusunda, Galatia topraklarında kalmaktadır (Ruge, 1960: 214).

Phrygialılardan itibaren yerleşim yeri olarak kullanıldığı belirlenen Iuliopolis'in, Phrygia kralı Gordios'tan dolayı *Gordiou kome* (Gordios'un Köyü) olarak adlandırıldığı belirtilmektedir (Şener, 2016: 39). Hellenistik dönemde küçük bir yerleşim yeri ya da kasaba olduğu belirtilen kent, Roma döneminde büyük bir kent olarak karşımıza çıkmaktadır (Sağır, v.d., 2015: 151; French, 1981: 38). Yerleşim alanı MÖ 2. yüzyılda, Bithynia topraklarına dahildir. Bu dönemde kent, Bithynia'nın doğu sınır yerleşimi olarak ifade edilmektedir (Onur, 2014: 67). MÖ 27'de İmparator Augustus'la iyi ilişkiler içerisinde bulunan Kleon'un, yerleşimin adını Julius Caesar ya da Juliuslar'a ithafen Iuliopolis (Julius'un Şehri) olarak değiştirdiği belirtilmektedir (Sağır, v.d., 2013: 151). İmparator Augustus (MÖ 27-MS 19) ve Traianus (MS 98-117) döneminde yoğun nüfusa sahip olduğu belirtilen kentin aynı zamanda önemli bir konumda yer aldığı ifade edilmektedir (French, 1981: 38-39). Kent 3. yüzyıl sonu-4. yüzyıl başlarında, Laganeia/Lagania ile birlikte Galatia topraklarına dahil olmuştur (Belke ve Restle, 1984: 197; Onur,

2014: 67). Plinius'un (61-112) mektuplarında kentin trafik yoğunluğundan bahsedilmektedir (Şener, 2016: 39). Ankara ve çevresindeki yerleşim alanları, Roma dönemi ve sonrasında stratejik-jeopolitik konumları nedeniyle öne çıkmıştır (Erzen, 1946: 32). 3.-4. yüzyıldaki resmî seyahat güzergâhları ile Hristiyanlara ait ulaşım ağında gösterilen Iuliopolis ile Laganeia, bu süreçte gelişimini tamamlamış ve ekonomik açıdan zengin kentler arasında yerini almıştır (Onur, 2014: 68). Epigrafik çalışmalarda, Iuliopolis çevresinde 3.-4. yüzyıla tarihlendirilen çok sayıda yazıt tespit edilmiş olup yazıtlar üzerinde incelemelere günümüzde devam edilmektedir (Mitchell, 1982: 158-165; French, 2013: 144-146; Onur, 2014: 77-78; Doğan ve Avcu, 2018: 416; Güney, 2028: 101-117). Literatür araştırmaları ve arkeolojik çalışmalar, Roma ve Bizans dönemlerinde Iuliopolis'in önemli bir ticari-dini ulaşım güzergâhında bulunduğunu göstermiştir (Galanti, 1951: 33-34) (Harita 1).

Harita 1. Iuliopolis Nekropolü ve 1. No.'lu Bizans Kilisesi'nin Konumu (Ulusoy, Şen ve Diker, 2024: 78, Şekil 1)

Tarihi kaynaklar, Erken Bizans döneminde, Iuliopolis'i Galatia l'deki Piskoposluk kentleri arasında göstermektedir. 4. yüzyıla ait kilise kayıtlarında Galatia l'e kayıtlı olarak gösterilen Iuliopolis, askeri düzenlemelerle birlikte çeşitli askeri kent sınırlarına dahil olmuştur (Onur, 2014: 69; Doğan ve Avcu, 2018: 429, fig. 6).

7. yüzyıldan 9. yüzyıla kadar, Bizans'ın askeri ve siyasi yapısında değişim yaşanmıştır. Bu dönemde güçlenen İslami yapılaşma, Emevi hanedanı ile Araplar'ın Anadolu'ya akınlarını güçlendirmiştir (Apak, 2009: 118). Araplar, 7. yüzyıl ile birlikte İstanbul'u ele geçirmek ve Bizans topraklarına hâkim olmak amacıyla Küçük Asya'ya akınlar düzenlemiştir (Uçar, 1986: 71-72). Bizans imparatoru baskılar ile ayaklanmaları durdurmak ve toprak kaybını önlemek amacıyla yönetim sisteminde değişikliğe gitmiş, bunun sonucunda yeni askeri bölgeler ile *themalar* oluşturulmuştur. Themaların ortaya çıkmasıyla taşra sınırları içinde kurulan başlıca kent merkezleri askeri nitelik kazanmıştır. Bu kentler askeri bağlamda işgal edilmeye devam etmiştir. Bu durum kapsamında kentler ağır bir şekilde tahkim edilmiş, Iuliopolis de Ankara ve İznik merkezli diğer kentler gibi sağlam duvarlarla çevrili alanda kentsel dinamiklerini sürdürmeye devam etmiştir (Kaya, 2020: 259). Bunun üzerine Iuliopolis, 7. yüzyıldan itibaren Opsikion themasına, 8. yüzyıldan itibaren de Boukellarion themasına dahil olmuştur (Onur, 2014: 69).

Iuliopolis, 325'te İznik Konsili'nde Piskopos Philadelphus, 451'deki Kadıköy Konsili'nde ise Piskoposu Meliphthongus tarafından temsil edilmiştir (Onur, 2014: 69). Kentin nekropolünde gerçekleştirilen incelemelerde MS 1.-4. yüzyıl arasına tarihlendirilen çok sayıda mezar ve küçük buluntu ele geçirilmiştir. Buluntular bu tarihlerde Iuliopolis'in ekonomik açıdan güçlü ve önemli bir kent olduğunu gösterir (Arslan, v.d., 2011: 288; Arslan, v.d., 2012: 171). Strabon (2000: 77-78), Yaşlı Plinius, Genç Plinius'un yazıları ve Bizans dönemi kilise kayıtlarında kentin

adına ulaşmak mümkündür¹. Surlar ve kuleleri kapsayan alanlardaki kazı çalışmalarında tespit edilen Geç Roma ve Erken Bizans dönemi seramikleri, savunma duvarları ile kulenin, Roma ve Bizans döneminde kullanıldığını göstermiştir (Sağır, v.d., 2013: 159). 395 yılında Roma'nın ikiye bölünmesiyle Iuliopolis, Doğu Roma topraklarında kalmıştır. Erken Bizans dönemine tarihlendirilen, kayaya oyma şapel ve üç nefli kilise, mezar yapıları ve küçük buluntular, Iuliopolis'in 4.-9. yüzyıl arasında siyasi, dini ve ekonomik süreci hakkında önemli bilgiler sunmaktadır². Kentin nekropolünde Hellenistik, Roma ve Erken Bizans dönemlerine tarihlendirilen çok sayıda mezar yapısı bulunmaktadır. Bu mezar yapıları arasında Erken Bizans dönemine tarihlendirilenler, kentin bu süreçteki tarihi, dini, ekonomik ve sosyo-kültürel süreci hakkında zengin bilgiler sunar (Gür, Demir ve Çelik, 2024: 231-248; Gür, Demir ve Çelik, 2025: 49-74). Nekropolde yer alan ve bu döneme ışık tutan M.392 numaralı mezar yapısının, kuzeydeki *arcosolium* nişinde, 6.-7. yüzyıllara tarihlendirilen yazıt ve mezarın resim programı, Iuliopolis'te Erken Bizans dönemine ait özgün mimari yapılardan sadece biridir (Resim 3).

Resim 3. Iuliopolis, Mezar 392, Kuzeydeki Arcosolium (Gür, Demir ve Çelik Arşivi, 2012)

Iuliopolis kenti Bizans döneminde İstanbul, İznik ve Ankara arasındaki ulaşım ağı güzergâhında bulunmaktadır (Ramsay, 1960: 214). Bu ulaşım ağı aynı zamanda önce Ankara'ya sonrasında ise Kudüs'e uzanan Hacı Yolu'dur (Sağır, v.d., 2013: 151). Ulaşım ağına yer alan Iuliopolis'teki epigrafik metinler, kentin 4.-9. yüzyıl arasında etkin bir ulaşım ağına bulunduğunu göstermektedir (Ramsay, 1960: 214; French, 1981: 38-39; Arslan, v.d. 2011: 273; French, 2013: 144-146). Erken Bizans döneminde, Galatia Prima'nın kentleri arasında gösterilen Iuliopolis'in adı ve piskoposları, 451 Kadıköy, 531 Hierokles I, III, VII, VIII, IX, X ve XIII'üncü konsil listelerinde görülmektedir (Ramsay, 1960: 267). Iuliopolis; Notitiae Episcopatum ve Hierocles listelerinde Galatia I'in piskoposluk kentleri arasında gösterilmektedir. Iuliopolis'in adı Bizans İmparatorluğu'nun idari bölümlerinin sunulduğu Synekdemosis'ta (erken 6. yüzyıl) geçmektedir. 536'da İstanbul'da düzenlenen yerel synoda, Iuliopolis Piskoposu Pantoleon katılarak kenti temsil etmiştir (Onur, 2014: 70).

613'te İmparator Herakleios (610-641) döneminde öldüğü ifade edilen Sykeonlu Aziz Theodore'nin yaşamıyla ilgili hikâyelerde Iuliopolis'in adı geçmektedir³. Bir hikâyede Aziz Theodore'nin, Sykeon'dan 15 mil (?) uzakta Iuliopolis'te, Aziz Heuretus onuruna düzenlenen bir ayine katıldığı belirtilir. Bir diğer hikâyede ise Theodorus adlı Iuliopolis kilise saymanının, kilise vergilerini toplayan ve büyük miktarda parayla kaçan oğlunu bulmak için Aziz Theodore'yi ziyaret ettiği anlatılır. Anastasioupolis (Lagania) piskoposu iken kilisenin parasının çoğunu fakirlere dağıtarak boşa harcadığı söylentileri üzerine, istifa ettikten sonra görevinden ayrıldığı anlatılmaktadır. Ankara'da verdiği istifa talebi, İmparator'un talimatıyla Patrik Kyriakus'a gönderilmiştir. Görevinden uzaklaşan Aziz Theodore, Iuliopolis civarına yerleşmiştir. Phokas'ın (602-610) imparatorluğunun başlarında, imparatorun yeğeni Domniziolus, orduyu ele geçirmiş ve Sasaniler'e karşı güvenlik önlemi almıştır. Yolculuğu sırasında Iuliopolis'e gelerek Lazika halkının Kapadokya'ya saldırdığını ve Patrici Sergius'un kendisine bir komplo kurduğunu öğrenmiş

¹ Yaşlı Plinius ve Genç Plinius hakkında birçok özgün çeviri bulunmaktadır. Yaşlı Plinius (Rackham, 1942: 329, 333) ve Genç Plinius (Melmoth, 1915: 379, 381) için ayrıca bakınız.

² Iuliopolis'te Erken Bizans dönemine ait yazıtlı eserler ve diğer veriler için bakınız; (Cinemre, 2014: 422, Resim 6, 410; Gür, Demir ve Çelik, 2024: 231-248; Gür, Demir ve Çelik, 2025: 49-74).

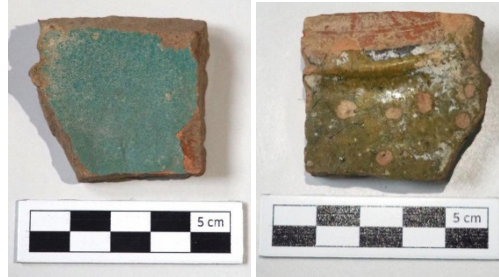
³ Sykeonlu Theodore için bakınız; (Festugière, 1970; Mattei, 2013; Kaya, 2020: 47).

bunun üzerine Aziz Theodore'yi ziyaret ederek O'ndan tavsiye almıştır⁴ (Ramsay, 1890, 244-246; Dawes ve Baynes, 1948: 34, 79, 103, 120; Onur, 2014: 70). Bu hikâyelerde Theodore'nin, Iuliopolis için önemli olduğu, dönemin imparatorları tarafından sayıldığı ve değer verildiği belirtilmekle birlikte büyük mucizelerinden birini de Germina'da gerçekleştirdiği ifade edilmektedir (Niewöhner, 2011: 47).

Sykeonlu Theodore'nin metinlerinden (7. yüzyıl) anlaşıldığı kadarıyla Iuliopolis toprakları, doğuda bulunan İkizafer (Akreina) ve Beyköy'e (Phyle) doğru genişlemiştir. Iuliopolis'e yakın bu iki yerleşimdeki yüzey araştırmaları, Sykeonlu Theodore'nin metinleri ile verilerin örtüştüğünü kanıtlamıştır (Mitchell, 1974: 27-39, Güney, 2018: 102). Kente 9. yüzyıldan itibaren I. Basil'e (MS 867-886) ithafen, Basilion-Basilium-Basileion adı verilmiştir. Basilion-Basilium-Basileion adının I. Basil ya da I. Basil'in oğlu Leo (886-912) döneminde kente verildiği ifade edilmektedir (Ramsay, 1960: 269). Bu ad, 869-870'te yapılan IV. İstanbul Konsili'nde, resmi olarak ilk defa kullanılmıştır (Onur, 2014: 70). Basilium-Basileion adı 9. yüzyıldan 11. yüzyıla kadar kullanılmış, daha sonraki dönemlerde bir daha zikredilmemiştir (Arslan, v.d., 2011: 273).

Bizans döneminde Ankara-İstanbul arasındaki yol üzerinde yer alan kent, stratejik açıdan büyük öneme sahiptir. Doğu kilise kayıtlarının birinde, *Gordio Köyü*'ndeki bir kiliseden bahsedilmektedir. Bassieon Kilisesi olarak adlandırdıkları bu yapının Ankara Metropolitliği'ne bağlı olduğu düşünülmektedir (Ramsay, 1960: 269).

İmparator Alexius Komnenus (1086 tarihli eserinde), Basilaion kilisesinin Ankara Piskoposluğu'na bağlı olduğundan bahsetmektedir. Kentin adı Geç Bizans döneminde Basilaion ya da Basileon şeklinde geçmektedir (Ramsay, 1890: 244). Tespit edilen veriler, Iuliopolis'in 11. yüzyılda terk edildiğini göstermektedir (Sağır, v.d., 2015: 159). Bu durum Anadolu'da etkili olan Türk akınlarını aklı getirmektedir. Arkeolojik çalışmalar esnasında kırmızı hamurlu, dışı yeşil, içi firuze sırlı Selçuklu dönemi seramik parçalarının tespit edilmesi, kentin 12.-13. yüzyıllarda Türk hakimiyetine girerek, Bizans hakimiyetinin son bulmasıyla kilisenin kullanılmadığını düşündürmektedir (Resim 4).

Resim 4. Iuliopolis, 1. No.'lu Bizans Kilisesi, Selçuklu Dönemi Sırlı Seramik Parçası (Gür, Demir ve Çelik Arşivi, 2015)

Yerleşimin adına Osmanlı dönemi kayıtlarında da rastlanmaktadır. Osmanlı dönemi ve günümüzde ilçenin adı Nallıhan olarak geçmektedir. Nallı Nehri ile Osmanlı Sadrazamı Nasuh Paşa tarafından yaptırılan handan

⁴ Aziz Theodore Sykeon'un yaşamına göre Solomon (Süleyman) adında biri, Iuliopolis'teki piskoposlar sınıfının bir üyesidir. Hikâyeye göre Solomon ve eşinin başı kötü bir ruh yüzünden belâya girdiğinde tedavi bulmak amacıyla Iuliopolis'teki Aziz Theodore'yi ziyaret etmiştir. Solomon ve eşi, Aziz Theodore tarafından tedavi edildikten sonra, Başmelek Kilisesi'ne bir resim sunarak O'na ithaf etmişlerdir (Dawes ve Baynes, 1948: 103-104; Kaya, 2020: 140). Diğer bir hikâyeye göre Salmania Köyü'nden başka bir adam, kontrol edilemez bir iblis tarafından şiddetli şekilde rahatsız edildiğinde Aziz Theodore'yi ziyaret ederek şifa dilemiştir. Aziz'in Onu kutsaması ve iblise karşı dualar okuması, hastanın iyileşmesine yardımcı olmuştur. Bu dönemde, tüm ülkede aynı anda şiddetli bir kıtlık yaşanmıştır. Manastırlardaki din adamları ve orada ağırlanan misafirlerle birlikte, tüm erzakların sonuna geldiklerinde Aziz Theodore'nin, Tanrı Anası Manastır'ında inzivaya çekilmiştir. Paskalya'dan önceki pazar günü, kilerci Dionysius'un Aziz Theodore'yi ziyaret edip "*Buğday stoğumuz kalmadı, ne bizim ne de halk için*" demesi üzerine Theodore'nin hücresinin önünde iki gün boyunca büyük bir kalabalık toplanmıştı. Aziz Theodore, kilerci Dionysius'a "*Depoya git ve buğday kaplarını temizle; kalan buğdayı temiz bir tabağa koy ve buraya getir*" demiştir. Kilerci Dionysius, denileni yapıp Theodore'nin huzuruna geldiğinde, başını eğmiş ve Tanrı'ya manastırlara ve halka erzak vermesi için yalvarmıştır. Dua eden Theodore, duadan sonra O'na "*git ve bu buğdayı, tabakla birlikte Tanrı Anası Kilisesi'nde sunağının altına koy, Rab bize yiyecek gönderecek*" demiştir. Bu olayın yaşandığı günün ertesinde İsa'ya inanan bazı kutsal kişilerin otuz büyük ölçek buğday getirdiği anlatılır (Dawes ve Baynes, 1948: 103-104; Kaya, 2020: 103-104). Arkeolojik incelemeler ve belgelerin değerlendirilmesi sonucunda tespit edilen kilisenin, Iuliopolis ile adı bu kadar bütünleşmiş Aziz Theodore dışında başka birine ithaf edilmesinin mümkün olmayacağı söylenebilir. Iuliopolis ile Ankara arasındaki yolda, Beypazarı ilçesinin yaklaşık 20 km güneyinde Tahirler Köyü yer almaktadır. Burada incelemelerde bulunan araştırmacılar, yerleşim alanında büyük bir manastır kompleksi, kiliseler ve yerleşim alanları tespit etmiştir. Tahirler Köyü'ndeki incelemelerden elde edilen veriler (Brown, 1998: 239-243), 6. yüzyılda, Hacı Yolu boyunca dini ve/veya sivil yeni yerleşim yerlerinin kuruldukları alanlar hakkında önemli bilgiler sunmakta, böylece yolun kullanımıyla ilgili köyün yoğun olarak iskân gördüğünü düşündürmektedir (Kaya, 2020: 149).

dolayı yerleşim, Nallıhan olarak adlandırılmıştır (1606/1607). Tarıma dayalı ekonomiye sahip Nallıhan'ın nüfusu yaklaşık 30.000'dir (nüfusun yarısından fazlası köylerde yaşıyor). Aynı zamanda, yurtdışına ihracatı yapılan el yapımı ipek iğne oyası geleneğine sahiptir. Nallıhan'ın iki önemli yerleşimi, Sarıyar ve Çayırhan'dır (Onur, 2014: 66). 1951-1956 yılları arasında Sakarya Nehri (Sangarius) üzerinde Sarıyar Barajı'nın kurulmasıyla Luliopolis'in Doğu Nekropolü, çalışma konusunu oluşturan 1 No.'lu Bizans Kilisesi ve surların doğusu dışında, kente ait diğer kalıntılar baraj suları altında kalmıştır (Güney, 2018: 101). Çayırhan'daki termik santralin kül biriktirme alanı yakınındaki yarımada üzerinde yer alan ve çalışmanın konusunu oluşturan şapel ve kilise, uzun bir sur ile Roma ve Bizans döneminde kullanıldığı belirlenen nekropol günümüze ulaşmıştır (Onur, 2014: 71).

1958 yılında oluşturulan Çayırhan, eski yerleşim yerinin 3 km doğusunda kurulmuş, yerinden edilen Sarılar ve Yardibi yerleşimlerinin halkı ise buraya yerleştirilmiştir. Roma ve Bizans döneminde önemli bir ulaşım ağında yer alan Luliopolis ve çevresindeki yerleşimlerin Osmanlı döneminde de stratejik açıdan oldukça önemli bir güzergâhta bulunduğu bilinmektedir (Onur, 2014: 66). Luliopolis, Osmanlı döneminde İpek Yolu ve Hac Yolu güzergâhında bulunduğu için çok sık ziyaret edilmiş ve jeopolitik açıdan her dönem önemli bir yerleşim yeri olmuştur (Büyükkarakaya vd., 2018, 112).

Kentte Osmanlı dönemine dair verinin bulunmadığı düşünülürken 2023 yılındaki çalışmalarda, 16. yüzyıla tarihlendirilen Hollanda'ya ait bir sikke, 18.-19. yüzyıla tarihlendirilen oluklu çatı kiremitlerine ait parçalar, pişmiş toprak lüle parçaları ve konutlara ait yapı temel kalıntıları, Luliopolis'in bu dönemde de iskân alanı olarak kullanıldığını ispatlar niteliktedir. Kentin diğer yerleşimleri ve aşağıdaki alanlar tamamen sular altında kalmıştır. Doğu ve Batı Nekropollerinde devam eden çalışmalar, kentin tarihi serüveni hakkında önemli bilgiler sunacaktır (Onur, 2014: 71).

3.KAYAYA OYMA ŞAPEL VE 1 NO.'LU BİZANS KİLİSESİ'NİN KAZI ÇALIŞMALARI (2012-2015)

Tarihi kaynaklar ile bilimsel çalışmalar, Luliopolis'in Roma ve Bizans dönemi hakkında sınırlı bilgiler sunmaktadır. 1991 yılında kentin nekropolünde müze kurtarma kazısı gerçekleştirilmiştir (Büyükkarakaya, vd., 2018: 113). Uzun bir süre ara verilen kazı çalışmalarına 2009 yılında tekrar başlanmış olup nekropol ve kent yapıları üzerinde araştırmalarına devam edilmiştir (Arslan, vd., 2011: 273). Kilisenin güneydoğusundaki şapel, 2012 yılındaki çalışmalarda ilk olarak müze uzmanları tarafından tespit edilmiştir. Ana kayanın güneybatısına oyularak inşa edilen bu şapelin tespiti üzerine, girişinin batısında önce 5.00 x 5.00 m ölçülerinde bir sondaj alanı belirlenmiş, ardından kilisenin kalıntılarının bulunmasıyla çalışmalar, yapının *apsis*, *naos* ve *narteks* bölümlerini kapsayan alanda genişletilmiştir. Çalışmalar sırasında kayaya oyma yapı, mezar sanılarak M 284 numarası ile kaydedilmiştir. Devam eden araştırmalar sonucunda, kayaya oyma yapının bir şapel olduğu tespit edilmiştir. Şapelin girişinde Roma dönemi mimari parçaları ile Bizans dönemi *soffit* bezemeli *ballustrat* parçaları bulunmuştur. İncelemeler sonucunda, bu mimari parçaların, şapelin girişini kapatmak için kullanıldığı belirlenmiştir. Yapının Erken Bizans döneminde kullanıldığı ve işlevini yitirmesi sonucunda kilisenin ikinci evresinde şapelin, moloz atıkları ve toprakla doldurularak girişinin kapatıldığı ifade edilmiştir (Cinemre, 2014: 409, Resim 8). Böylece kilisenin kullanım evresi boyunca şapelin de işlevini koruduğu, 11. yüzyılda ise kent ile birlikte kilisenin de terk edilmesi üzerine dini yapıların üzerinin zamanla toprakla dolduğu belirlenmiştir (Resim 5).

Resim 5. Luliopolis, Kayaya Oyma Şapel, Batıdan Doğuya Bakış (AMMKA, 2013)

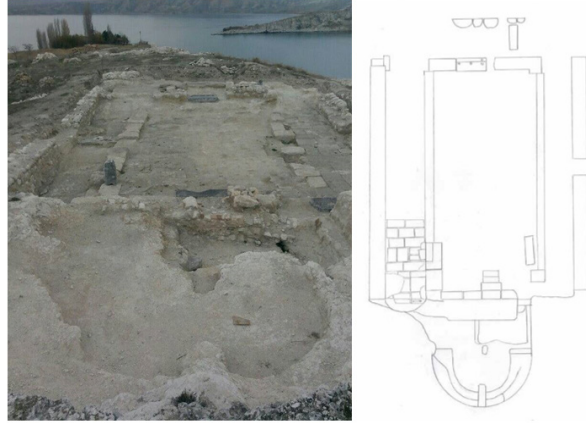
2013 yılında şapel/kilise, nekropol ve savunma duvarları üzerinde arkeolojik incelemelerde bulunulmuş (Sağır, v.d., 2015: 152), şapelin batısında, giriş bölümünde arkeolojik çalışmalar başlatılmıştır. Giriş kısmını kapsayan bu alanda 5.00 x 5.00 m ölçülerinde kare bir açma belirlenmiştir. Açmadan çok sayıda çatı kiremidi parçası, moloz taş

ve harç kalıntıları tespit edilmiştir. Şapelin giriş seviyesine inildiğinde, basamaklı girişinin devamı niteliğindeki taş taban döşemesi ve kuzeyinde, kayaya oyulmuş iki basamaklı merdiven ortaya çıkarılmıştır (Sağır, v.d., 2015: 152).

Resim 6. Iuliopolis, Kayaya Oyma Şapel, Kuzeyden Güneye Bakış (Sağır, v.d., 2015: 165, Resim 2)

Şapelin içinden başlayan ve kilisenin güney nefi boyunca devam eden taban döşemesi ile basamaklar, *in-situ* durumdadır. Zemin döşemesinin batı ve kuzeybatıya devam ettiğinin belirlenmesi üzerine, bu alanlarda yeni arkeolojik çalışmalar başlatılmıştır (Sağır, v.d., 2015: 152) (Resim 6).

Resim 7. Iuliopolis, 1. No.'lu Bizans Kilisesi, Genel Görünüm ve Rölöve Planı (Sağır, v.d., 2015: 164)

2013 yılında kilisenin *narteks*, *naos* ve *apsis*inde kazı çalışmaları sürdürülmüş, tespit edilen mezarlarda antropolojik ve arkeolojik çalışmalar yürütülmüştür. Bu dönemde *naos*, *narteks* ve batıdaki alanda çok sayıda mezar tespit edilmiştir. M 447 kodlu mezar, *naos* orta nefinin kuzeydoğusunda yer almaktadır. Dikdörtgen formlu, duvarları sıvalı mezardan ahşap kalıntılar ve 6.-7. yüzyıla tarihlendirilen yazıt tespit edilmiştir (Sağır, v.d., 2015: 154). Yazıtta “[† οἷκος δια]φέρων Λύκῳ Λέωντος καὶ Φωτινῆς τῆς αὐτοῦ γυν- σίας[ς γαμετ]ῆς ... / Leon oğlu Lykos ve onun meşru eşi Fotine'ye ait mezar ...” yazmaktadır (Sağır, v.d., 2015: 154, 166, Res. 5) (Resim 8).

Resim 8. Iuliopolis, 1. No.'lu Bizans Kilisesi, M 447 Kodlu Mezar, Yazıt (Sağır, v.d., 2015: 166, Res. 5)

İncelemelerde tespit edilen veriler ve küçük buluntular, kilisenin güneydoğusundaki şapelin 3.-4. yüzyılda Hristiyan bir Aziz'e atfedilmiş mezar olabileceği, ardından ise şapele dönüştürüldüğü yönünde düşüncelerin

doğmasını sağlamıştır. 5.-6. yüzyılla birlikte kilisenin inşa edilen ikinci evresinin, *naos* ve çevresindeki mezarlara gömülerin yapıldığı belirlenmiştir. 2013 yılında *apsis*, *naos* ve *narteks* bölümlerinde kazı çalışmaları tamamlanan kilisenin üzeri *layer* ve *geotex* ile kapatılarak, *şapel* ile girişinin üzeri ahşap konstrüksiyonlu, kuzeyden güneye tek eğimli çatıyla örtülerek kayaya oyma yapı, koruma altına alınmıştır (Sağır, v.d., 2015: 154) (Resim 9).

Resim 9. Iuliopolis, 1. No.'lu Bizans Kilisesi, Temizlik Sonrası Üzerinin Layer ve Geotex ile Kapatılması (Sağır, v.d., 2015: 166, Res. 6)

2015 yılında tekrardan kilise üzerinde çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde orta nefi diğerlerinden ayıran bölümlerde incelemeler gerçekleştirilmiştir. Yöre halkıyla yapılan görüşmelerde, burada baraj yapımı (1954) öncesinde modern döneme ait bir kulübenin bulunduğu öğrenilmiştir. *Naostaki* toprak katmanları üzerinde yer alan tabakaların kaldırılmasıyla kilisenin kazı çalışmaları tamamlanmıştır (Sağır, v.d., 2016: 667).

4.KAYAYA OYMA ŞAPEL VE 1 NO.'LU BİZANS KİLİSESİ

2012-2015 yılları arasında, kazı alanının güneydoğusundaki yerel kireçtaşı kayaya oyma şapel (I. Evre) ile 1 No.'lu Kilise'nin kazı çalışmaları tamamlanmıştır. İncelemeler sonucunda kilisenin daha önceden burada bulunan kayaya oyma yapıyı kapsayacak şekilde ve üzerine inşa edildiği belirlenmiştir. Bundan dolayı çalışma kapsamında Kayaya Oyma Şapel; I. Evre, 1 No.lu Bizans Kilisesi ise II. Evre olarak belirtilmiştir.

4.1.Evre (Kayaya Oyma Şapel)

İlk evrede yapı, küçük bir şapelden ibarettir. Şapel, kalker kaya üzerine oyularak inşa edilmiştir. Kareye yakın dikdörtgen planlı şapel, 4.10 x 3.20 m ölçülerinde ve 2.10 m yüksekliğe sahiptir. Batıda, 1.30 x 1.90 m ölçülerinde ve ortalama 1.30 m derinliğindeki kapıdan yapıya giriş sağlanmakla beraber, yapının doğusunda, 1.10 x 2.05 m ölçülerinde ve 0.75 m derinliğinde, çok simetrik olmayan bir *apsis* yer almaktadır. Şapelin zemini, çeşitli boyut ve ölçülerde ve ortalama 0.05 m kalınlığında, kesme taşla döşenmiştir. Zemin döşemesinden sadece batıdaki küçük bir bölüm günümüze ulaşmıştır. Kapının girişindeki devşirme blok taşlar, *ballustrat* parçaları, kilisenin inşası sırasında, şapelin girişini kapatmak amacıyla kullanılmıştır (Resim 10-11).

Resim 10-11. Iuliopolis, Kayaya Oyma Şapel, Batı ve Doğu Duvarlar (Gür, Demir ve Çelik Arşivi, 2024)

4.2. Evre (1. No.'lu Bizans Kilisesi)

Şapelden sonra inşa edilen 1 No.'lu Bizans Kilisesi'nin ortalama 1.30 m duvarları, günümüze sağlam olarak ulaşmıştır. Zemini devşirme taş plakalarla kaplanan yapının duvarlarında moloz taş, tuğla ve harç malzemeler kullanılarak almaşık duvar tekniği uygulanmıştır. Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı kilise, üç nefli, tek

narteks ve tek *apsis*lidir. Yapının batısında kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı bir *narteks* yer alır. Batı cepheninin ortasında bulunan merkezi bir kapıdan yapıya giriş sağlanmaktadır ⁵(Resim 12).

Resim 12. Iuliopolis, 1. No.'lu Bizans Kilisesi, Narteks, Güneyden Genel Görünüm (Gür, Demir ve Çelik Arşivi, 2024)

Yapının *narteksi* aşırı tahrip olmuştur. Güney ve kuzeyde ana kaya oyularak zemin düzleştirilmiş, güneydeki ana kayanın bir bölümü *narteks* duvarı için kullanılmıştır. *Narteksten naosa* geçiş üç kapı açıklığıyla sağlanmaktadır. Orta nefi açılan eksendeki kapı, 2.10 m, kuzey ve güneydekiler ise ortalama 1.70 m genişliğindedir. Eksendeki kapı, kuzey ve güneydekilerden daha geniştir. Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı *naos*, içten 14.80 x 11.90 m ölçülerindedir. *Naosta* ortalama 2.00 m aralıklarla düzenlenmiş taşıyıcılar, *naosu* üç nefi ayırmıştır. Günümüzde *in-situ* bazı kalıntılar dışında diğerleri günümüze ulaşmamıştır. *Naosun* kuzey duvarı ile güney duvarında, eksen, ortalama 1.00 m genişliğinde birer açıklık yer almaktadır. Orta nef, kuzey ve güneydekilere göre daha geniştir. Orta nef, 13.80 x 6.35 m, kuzey nef, 13.80 x 2.00 m, güney nef ise 13.80 x 1.90 m ölçülerindedir. Orta nefi güney neften ayıran taşıyıcıların arasında ortalama 2.00 m mesafe yer almaktadır. Nefleri birbirinden ayıran taşıyıcılar, günümüze ulaşmamış fakat zeminde bulunan kaidelerin oturtulduğu izler ise ortalama 0.90 x 0.70 m ölçülerindedir. *Naos* zeminini, taş plakalarla kaplanmıştır⁶ (Resim 13).

Resim 13. Iuliopolis, 1. No.'lu Bizans Kilisesi, Batıdan Genel Görünüm (Gür, Demir, Çelik Arşivi, 2024)

Naosun doğusunda 7.00 x 4.20 m ölçülerinde, kuzey-güney doğrultusunda, *naos* zeminine göre 1.25 m yüksek kotta dikdörtgen bir *bema* yer almaktadır. *Naostan bemaya* çıkış, eksen, üç basamaklı merdiven ile sağlanmaktadır (Resim 14).

⁵ Kilise dıştan 25.70 x 14.50 m ölçülerinde, duvar kalınlığı ise 0.90 m'dir. Kilisenin *narteksi* dıştan 14.50 x 3.40 m ölçülerinde duvarları ise 0.90 m kalınlığındadır.

⁶ Bu taş plakalar, 0.50 x 0.75, 0.70 x 0.80, 0.80 x 0.90 gibi çeşitli ölçü aralığında olup 0.05-0.08 m kalınlığa sahiptir.

Resim 14. Iuliopolis, 1. No.'lu Bizans Kilisesi, Bemaya Çıkışı Sağlayan Basamaklar, Batıdan Doğuya Bakış (Gür, Demir, Çelik Arşivi, 2024)

Bemanın batısındaki, templon kuruluşuna ait olduğu belirlenen stylobat, in-situ durumdadır. Bema, synthronon ve apsis ana kayaya oyularak inşa edilmiştir. Bema, naos seviyesinden 1.25 m yüksekte yer almakta ve bema, synthronon ve apsisin naos zemininden yüksekliği 1.20 m'dir. Bemanın kuzey ve güneyi, ana kayada düz bir zemin oluşturulduktan sonra duvarlar tuğla, moloz taş ve harç malzemelerden inşa edilmiş olup kuzey duvarı ortalama 1.45 m yüksekliğinde korunmuştur.

İçten 7.00 m genişliğinde ve 3.65 m derinliğinde olan apsis, içten yarım daire olacak şekilde ana kaya üzerine oyularak inşa edilmiştir. Apsisin merkezinde, apsis yayını dolanan üç basamaklı synthronon yer almaktadır. Basamaklar ortalama 0.50 m genişliğinde ve 0.30 m yüksekliğindedir. Synthrononun en üstteki basamağından sonra doğuda, ortalama 1.10 m yüksekliğinde bir duvar, ana kayaya oyularak inşa edilmiştir. Synthrononun merkezinde, batıda 0.50, doğuda 1.20 m ölçülerinde, aşağıdan yukarıya genişleyen bir bölüm yer almaktadır.

Bemanın eksenile kuzeyinde 4.00 x 0.30 m ölçülerinde, ortalama 1.30 m derinliğinde ana kayaya oyularak inşa edilen mezar yerleri tespit edilmiştir. Apsisin merkezinde ve bemaya bitişik alanda, 0.90 x 0.50 m ölçülerinde, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen ve 0.40 m derinliğinde bir bölüm daha tespit edilmiştir. Batısı tahrip olan çukurun, bir şapele ait olduğu düşünülmektedir. Şapel içerisindeki atık toprak tabakasının temizlik çalışmaları sırasında herhangi bir küçük buluntunun tespit edilememiş olması, yapının Iuliopolis'teki çağdaş Geç Roma ve Erken Bizans yapılaşması içerisinde değerlendirilmesini mümkün kılmıştır.

Resim 15-16. Iuliopolis, 1 No.'lu Bizans Kilisesi, Apsis ve Bema, Doğudan Batıya Bakış (Gür, Demir, Çelik Arşivi, 2013 ve 2024)

Naosun kuzey ve güney duvarlarının ortalama 1.30 m, batı duvarlarının ise 1.05 m bölümü ayakta (Resim 17-19).

Resim 17. Iuliopolis, 1 No.'lu Bizans Kilisesi, Kuzey Duvar (Gür, Demir, Çelik Arşivi, 2024)

Resim 18. Iuliopolis, 1 No.'lu Bizans Kilisesi, Batı Duvar (Gür, Demir, Çelik Arşivi, 2024)

Resim 19. Iuliopolis, 1 No.'lu Bizans Kilisesi, Güney Duvar (Gür, Demir, Çelik Arşivi, 2024)

2012-2015 yılları arasındaki kazı çalışmaları sırasında, *naos* ve *nartek*teki moloz tabakaları içerisinde oval ve dar kenarlıklı pişmiş toprak çatı kiremitlerine ait çok sayıda parça ele geçirilmiştir. Bu durum kilisenin örtü sisteminin ahşap konstrüksiyonlu olduğunu ve üzerinin kiremit kaplandığını göstermektedir. İkinci evrede kilisenin duvarlarından tespit edilen sıvalar ve duvar resimlerine ait kalıntılar, yapı duvarlarının sıvalı ve üzerinin duvar resimleri ile bezeli olduğunu düşündürmektedir. Duvar resimleri ve sıvalar zamanla tahrip olmuştur. Kazı çalışmaları sırasında fragman sıvalar ve bazılarının üzerinde fragman beyaz, kırmızı ve siyah boya izleri tespit edilmiştir. Çalışmalar sırasında *in-situ* şekilde kilise duvarlarında herhangi bir süsleme ve duvar resmi bulunamamıştır. Toprak dolgusundan tespit edilen çok küçük sıva kalıntıları ve bazılarının üzerindeki boya izleri, kilisenin duvarlarının sıvalı ve hatta bezeli olduğunu düşündürmekte fakat yeterli veri günümüze ulaşmadığı için bu konuda kesin bir görüş ileri sürmek son derece yanlış olacaktır.

5. DİĞER BULUNTULAR

Arkeolojik çalışmalarda kilise ve çevresinden Geç Roma ve Erken Bizans dönemine tarihlendirilen çok sayıda seramik parçası tespit edilmiştir. 4.-6. yüzyıl, günlük kullanım kaplarına ait pişmiş toprak seramik parçaları çoğunluktadır. Seramik dışında yapı ve çevresinden çok sayıda pişmiş toprak tuğla ve çatı kiremidi parçaları tespit edilmiştir. Tüm parçanın tespit edilemediği alandan, bir kenarı 0.31-0.32 m uzunluk ve 0.04-0.04,5 m kalınlığında, iri parça katkılı, açık kahverengi-kahverengi tonlarda tuğla parçaları ile 0.02-0.02,5 m kalınlığında, iri parça katkılı, açık kahverengi-kahverengi tonlarda, çatı kiremitlerine ait parçalar tespit edilmiştir (Resim 20-21).

Resim 20. Iuliopolis, 1 No.'lu Bizans Kilisesi, Tuğla ve Kiremit Parçaları (Gür, Demir, Çelik Arşivi, 2024)

Arkeolojik çalışmalar, kilisenin inşa evresinde çok sayıda devşirme malzemelerin kullanıldığını göstermektedir. Bu malzemeler arasında, Iuliopolis Nekropolü'nde yer alan bazı mezarların yapı taşları, kent surları ve diğer mimari parçalara ait kalıntıların kilise inşasında kullanıldığı göstermektedir. Sütunlara ait *tamburlar*, mezarlara ait kapak taşları ve *ballustrat* parçaları bunlara örnektir. 1 No.'lu Bizans Kilisesi'nin duvarlarında fragman şekilde Roma dönemi yapı tuğla parçaları, kaba yonu taş parçaları, sütun tamburlarına ait parçalar kullanılmıştır. *Naostan* ve *narteks* bölümlerinde devşirme malzemeler yoğunlaşmaktadır. Kazı çalışmaları sırasında tüm şekilde herhangi bir seramik kap tespit edilememiştir. Ünik şekilde seramik parçaları arasında ise tarihlendirme sunacak şekilde 5.-7. yüzyıl arasına tarihlenen kırmızı astarlı Kuzey Afrika ithal seramik parçaları, 1. No.'lu Bizans Kilisesi'nin kullanım evresine ışık tutmaktadır (Resim 21). Ayrıca kilisenin *naos* zemininden 2013 yılında tespit edilen yerel kireçtaşı malzemeden inşa edilmiş 9 x 6 x 5 cm ölçülerinde baş, ayak ve kafa bölümleri eksik kuş figürünün 5.-7. yüzyıl arasına tarihlendirilmesi önerilmektedir (Resim 22). 2012 yılı sonrasında kilise çevresinden ve nekropol alanından çok sayıda Kuzey Afrika kırmızı astarlı ithal seramik parçaları tespit edilmiştir. 5.-7. yüzyıl arasına tarihlendirilen örneklerden birinin üzerinde "..... ΕΥΛΟΓΙΑ ΚΥΡΙΟΥ-*Tanrının Kutsaması*" anlamına gelen bir yazı dikkat çeker⁷ (Resim 23).

Resim 21. Kuzey Afrika Kırmızı Astarlı İthal Seramik Parçası, 5-7. Yüzyıl (Gür, Demir ve Çelik Arşivi, 2025)

Resim 22. Kireç Taşından Yapılmış Kuş Figürü Parçası, 5-7. Yüzyıl (?) (Gür, Demir ve Çelik Arşivi, 2025)

⁷ Seramik üzerindeki yazının çevirisi ve anlamlandırılması konusunda destek sunan bilim insanı Nikos Mertzimekis'e teşekkür ederiz.

Resim 23. Kuzey Afrika Kırmızı Astarlı İthal Seramik Parçası, 5-7. Yüzyıl (Gür, Demir ve Çelik Arşivi, 2025)

1 No.'lu Bizans Kilisesi'nin kazı çalışmaları sırasında 6.-7. yüzyıla tarihlendirilen çeşitli yazıt parçaları kilisenin kullanım evresi hakkında bilgi sunmaktadır (Sağır, v.d., 2015: 154, 166, Res. 5; Sağır, v.d., 2016: 668). Bu görüşü desteklemek için kentin Erken Bizans dönemi mezar yapılarından tespit edilen küçük buluntuları ele almak doğru olacaktır. Arkeolojik çalışmalarda 5.-7. yüzyıl arasına tarihlendirilen çok sayıda mezar tespit edilmiştir. Kalker ana kayaya oyularak inşa edilen sanduka formu mezarlarda çoğunlukla birkaç birey yer almaktadır. Çok zengin olmadıkları belirlenen bireylerin mezarlarından bronz bilezik, bronz küpeler, bronz düğmeler ve seramik parçaları tespit edilmiştir. Bunların dışında tuğladan örgü mezar ve basit toprak mezarların daha basit işçiliğe sahip oldukları ve birkaç parça taşın kapak düzenlemesinde kullanıldığı belirlenmiştir. Bizans mezarlarında bireylerin başları batıda ve *inhumasyon* gömüdür. Mezarlardaki bireylerin ortak verileri, bu mezarların aile mezarları olduğunu göstermiştir. Bu mezarlardan bazıları daha önceden soyulan mezarların ikinci kullanımları olduğu, gömülerin ise 5.-7. yüzyıllara tarihlendirildiği, küçük buluntularla desteklenmiştir (Sağır, v.d., 2016: 669-670). Tüm bu veriler ve küçük buluntular, Luliopolis'teki 1 No.'lu Bizans Kilisesi'nin inşa evresi ve en güçlü olduğu döneme ışık tutmaktadır.

6. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

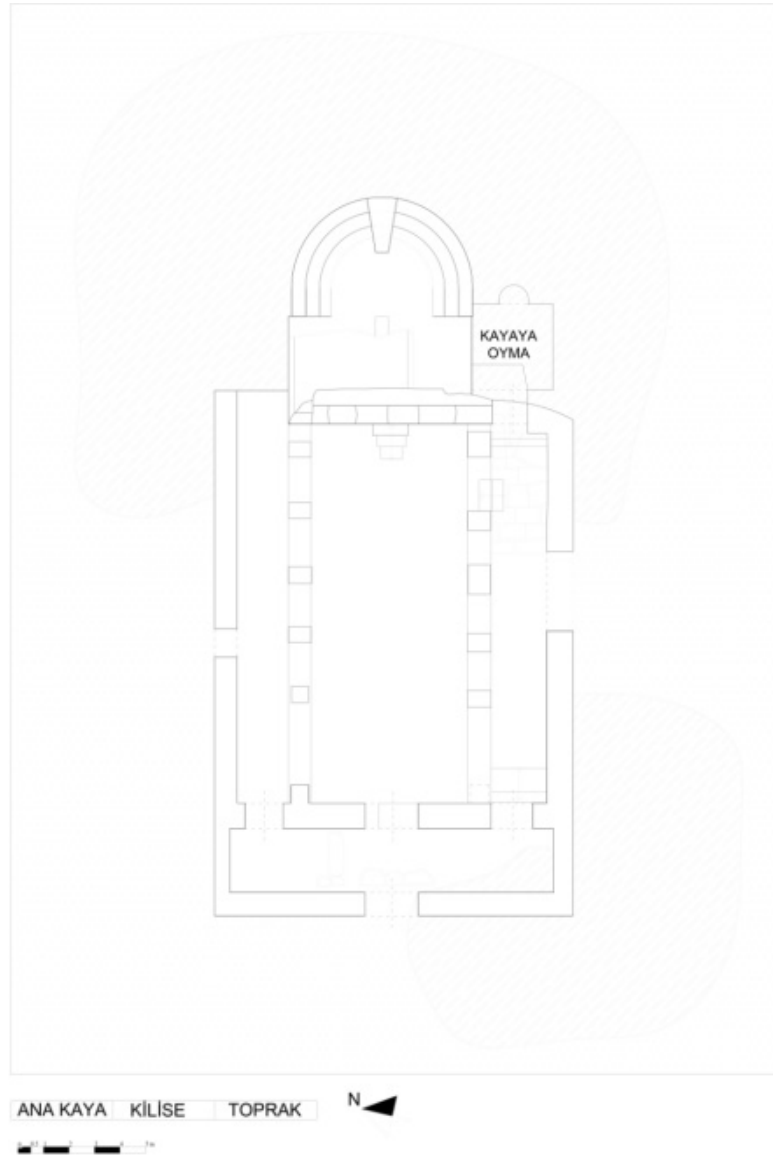
Ankara'nın Nallıhan ilçesi sınırları içerisinde yer alan Luliopolis antik kenti, Hellenistik, Roma ve Erken Bizans dönemlerinde önemli bir yerleşim yeri olmuştur. 2012-2015 yılları arasında gerçekleştirilen arkeolojik kazılar, bu antik kentin dini mimarisi hakkında önemli bilgiler sunmuştur. Özellikle 1 No.'lu Bizans Kilisesi ve bünyesindeki kayaya oyma şapel, bölgenin tarihsel ve kültürel mirası açısından büyük öneme sahiptir. Kazı çalışmaları, ilk olarak kilisenin güneydoğusunda yer alan kayaya oyma şapelin tespit edilmesiyle başlamıştır. Başlangıçta bir mezar yapısı olarak değerlendirilen bu yapının, ilerleyen kazılarla Erken Bizans dönemine ait bir şapel olduğu anlaşılmıştır. Bu tespit, Luliopolis'teki dini yapıların evresi ve Hristiyanlığın bölgedeki yayılımını anlamak açısından kritik bir öneme sahiptir. Geç Roma ve Erken Bizans döneminde çeşitli yapıların inşa edildiği, bu yapılarda sıfırdan malzemelerin kullanıldığı gibi daha önceki dönemlere ait mimari kalıntıların da devşirme olarak kullanıldığı bilinmektedir. 4.-5. yüzyıllarda yaşanan bu değişim evresinde (Öztürk, 2008, 93-94) 392'de Theodosios I (379-395) döneminde, yayınlanan fermanla bu desteklenmiştir (Lequenne, 1991: 177). Bizans Dönemi'nde yeni yapıların inşa edileceği gibi daha önceden bölgede bulunan yapıların dini yapı olarak kullanılması kararlaştırılmıştır (Imperatoris Theodosii Codex, XV.I.36). Yasaların uygulanmasıyla birlikte Luliopolis'te Geç Antik Çağ'da mezar olarak kullanılmış olabileceği düşünülen kayaya oyma yapının, 4.-5. yüzyıllarda şapele dönüştürüldüğü düşünülmektedir. Ayrıca daha sonradan gelişme gösteren yapılar ve kilisenin kullanım evresi, çevrede tespit edilen *silolarla* bu kilisenin bir manastır kilisesi olabileceği, üretimin denetlenmesi ve ürünlerin saklanması büyük öneme sahip dini yapı olabileceği de ihtimaller dahilindedir. Bu durum gelişme gösteren Hristiyan mimarisinde devşirilen yapıları hatırlatmaktadır⁸.

⁸ Hristiyan mimarisinde devşirme yapılar için bakınız; (Krautheimer, 1965: 8-11).

2012-2013 yıllarındaki arkeolojik incelemelerde, kilisenin güneydoğusundaki kayaya oyma yapı, mezar sanılarak M 284 numarası ile incelenmeye başlanmış fakat devam eden çalışmalar sonucunda yapının mezar değil bir şapel olduğu belirlenmiştir (Cinemre, 2014: 409). 3. yüzyılda Paganların saldırısına maruz kaldığı ifade edilen Hristiyanlar'ın, baskılar sonucunda öldürüldükleri, baskı altındaki Hristiyanların ise bu dönemde ibadetlerini kayaya oyma yapılar ile katakomplarda gerçekleştirdikleri bilinmektedir (Lequenne, 1991: 166-167). Baskının nedenleri arasında iktidardaki yetkililerin siyasi gücünü metropolitler ve piskoposlara kaptırmak istememesi olarak açıklanmaktadır (Panagiotopoulos, 1996: 64). Galatia'daki ilk kiliselerin yer aldığı bölgeler arasında Iuliopolis de ifade edilmektedir (Ramsay, 1900: 82). Bu durum Geç Roma-Erken Bizans dönemi geçiş evresinde, Iuliopolis'teki kayaya oyma yapıların ilk olarak şapel ardından kilisenin bir bölümü olarak kullanılma yönündeki görüşleri desteklemektedir. Iuliopolis'teki kayaya oyma şapelin daha önceki dönemde bir mezar olduğu düşünülmektedir. Bu alanda arkeolojik verilerin yetersizliği görüş önerilerini sınırlandırmaktadır.

Arkeolojik çalışmalar, kilisenin ve şapelin mimari yapısını, buluntularını ve tarihsel bağlamını kapsamaktadır. Ancak, Sarıyar Barajı'nın inşasıyla bazı alanların sular altında kalması ve bazı buluntuların zaman içinde tahrip olması, araştırmaların sınırlılıklarını oluşturmaktadır. Bu nedenle, elde edilen verilerin dikkatli bir şekilde değerlendirilmesi ve yorumlanması gerekmektedir. 2012-2015 yıllarında gerçekleştirilen çalışmalarda tespit edilen veriler, 1 No.'lu Kilise'nin yapı evresi hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. 5.-6. yüzyıllara tarihlenen üç nefli bazilika, şapeli içine alacak şekilde inşa edilmiştir. Bu evreler, bölgedeki dini mimarinin gelişimini ve Bizans İmparatorluğu'nun etkisiyle yaşanan değişimleri göstermektedir.

Kazılarda elde edilen mimari buluntular, seramik parçaları, tuğla ve kiremit kalıntıları, kilisenin dönemin diğer Bizans yapılarıyla benzer özellikler taşıdığını göstermektedir. 5.-6. yüzyıllarda, imparatorluk genelinde olduğu gibi Iuliopolis'de de yeni imar faaliyetleri yaşanmıştır. Bu dönemde bölgede büyük ve geniş bir dini yapı inşa edilmiştir. Bilimsel kaynaklar, Aziz Theodoros'un 530'da Tahirler Köyü civarında (Sykeon-?) dünyaya geldiği, 613'te ise hayata veda ettiği ifade edilmektedir. Bazı dönemlerde Skyeon'dan Iuliopolis'e gelen Aziz Theodoros'un burada ayinlere katıldığı anlatılmaktadır (Onur, 2014: 70-71). Yapılan kazı çalışmalarında mezarlardan tespit edilen yazıtların dışında kilisenin adı ya da inşasına dair herhangi bir yazıtın tespit edilememiş olması kilisenin orijinal adının belirlenmesini zorlaştırmaktadır. Kilisede kazı çalışmaları yapan bilim insanları, kilisenin bölgede saygı gören Aziz Theodoros'a atfedildiğini düşünmektedir (Sağır, v.d., 2016: 668). Galatia'da, Iuliopolis'ten doğuya doğru, *Syke* denilen yere yakın, yerlilerin *Sibiris* dediği bir nehir vardır. Bu nehrin debisi çoğu zaman aniden yükselir ve bu süreçte seyahat edenlerin birçoğunun ölümüne neden olduğu için bu olaylar imparatora bildirilmiştir. Bu durumdan rahatsız olan imparator o andan itibaren nehrin sel taşkınlarına karşı güçlü bir köprü inşa ettirmiş ve köprünün doğusuna dalgakıran *promachon/sel savarlar* yaptırmıştır. Ayrıca kış mevsiminde yolcuların sığınağı olması için köprünün batısına da bir kilise yaptırmış, Iuliopolis'te kentin çevresindeki surlardan, batı yakası boyunca akan nehir tarafından tahrip edilen ve duvarları zayıflayan surlar için çevre duvarını en az beş yüz fit (150.00 m) boyunca çevreleyen bir duvar örerek kentin sel baskınlarıyla daha fazla hasar görmesini önlemiştir (Prokopius, 1940, 331-333). Kentteki 5.-6. yüzyıllarda görülen yapılaşma, savunma duvarlarındaki inşaa faaliyetleri ve kilisenin ikinci evresi, Prokopius tarafından anlatılan imar faaliyetleri ve dönemle örtüşmektedir. Iuliopolis çevresindeki dini yapılaşmaya büyük katkısı olan Aziz Theodore'nin yaşamına dair hikayeler ile arkeolojik çalışmalarla tespit edilen 1 No.'lu Bizans Kilisesi'nin bu azize ithaf edilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Fakat herhangi bir yazıt ya da bu görüşü destekleyen somut bir verinin günümüze ulaşmamış olması bu ifadelere güçlü bir dayanak oluşturmamaktadır.

Çizim 1. Iuliopolis, 1 No.'lu Bizans Kilisesi ve Kayaya Oyma Şapel, Rölöve Planı (2024)

Üç nefli kilisenin batısında, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı *narteks*, doğusunda üç nefli *naos*, kuzey-güney doğrultusunda *bema* ve merkezi *apsis* yer almaktadır. Mimari açıdan değerlendirildiğinde Iuliopolis'teki 1 No.lu Bizans Kilisesi, 5.-6. yüzyıla tarihlendirilen, üç nefli, tek *narteks* ve tek *apsis*li kiliselerle mimari ve plan özellikleri açısından benzer özelliklere sahiptir⁹ (Çizim 1). Tüm bu mimari ve plan özellikleri açısından karşılaştırılan örnekler ışığında Iuliopolis'teki 1 No.'lu Bizans Kilisesi'ni 5.-6. yüzyıllara tarihlendirilmek mümkündür.

Hristiyanlar'a hayat ışığı ve ilham kaynağı olan kutsal din adamları, bazı kentlerle özdeşleşmiş, kentlerdeki kilise, manastır ya da şapellerin aziz/azizelere atfedildiği gibi sonradan bu kutsal kişilerin adına dini yapıların inşa

⁹ Mimari açıdan benzer dini yapılar için bkz.: İstanbul Studios Manastırı, H. Ioannes Prodromos Kilisesi I (5. yüzyıl) (Pekak, 2000: 101-121), Selanik Akheiropoitos Bazilikası (5. yüzyıl) (Mango, 2006: 55, Fig. 47), Günağı Kilisesi (5. Yüzyıl) (İşler, 2016: 363-386), Karadeniz Ereğlisi Orhan Gazi Cami (5.-6. yüzyıl) (Gür, 2019: 575), Olympos 3 No.'lu Kilise (5.-6. Yüzyıl) (Olcaç-Uçkan, Evcim ve Koşdemir, 2022: 177-180), Ura Kent Kilisesi (5.-6. Yüzyıl) (Öztaşkın, 2012: 317), Demirciören Kuzey Kilise (5.-6. Yüzyıl) (Öztaşkın, 2012: 317), Adriake Liman Yerleşimi A-B-C-D-E Kiliseleri (5.-6. yüzyıl) (Harrison, 1963: 142-143; Tekinalp, 2001: 491-505), Tapureli C Kilisesi (5.-6. Yüzyıl) (Öztaşkın, 2012: 317; Hill, 1996: 248), Arnavutluk/Albania Amantias Bazilikası (5.-6. yüzyıl) (Hobdari, 2007: Tab. 2, Fig. 3), Mesembria Eski Metropolis Kilisesi (5.-6. yüzyıl) (Sharp, 2010: Figure 3), Kavarna (Bizone), Aziz Kosmas ve Damianus Bazilikası (5.-6. yüzyıl) (Gazgazi, 2016: 46, 63, Fig. 11), Makedonya Bargala Bazilikası (5.-6. yüzyıl) (Peirano, 2012: 76, 82, Fig. 1), Yunanistan Kastri Bazilikası (5.-6. yüzyıl) (Pantazis ve Lambrou, 2006: 51, Fig. 4), Yunanistan Azoros Bazilikası (5.-6. yüzyıl) (Pantazis ve Lambrou, 2006: 51, Fig. 5), Sırbistan Svinjarica Kilisesi (6. yüzyıl) (Hoddinott, 1963: 193, Fig. 102), Yunanistan Arethousa, Paliambela Bazilikası (6. yüzyıl) (Karivieri, 2010, 18), Caričin Grad Güneybatı Kilisesi (6. yüzyıl) (Hoddinott, 1963: 214, Fig. 144).

edildiği bilinmektedir. Luliopolis'teki kayaya oyma şapel ve 1 No.'lu Bizans Kilisesi, bölgenin Bizans dönemi dini mimarisi ve tarihsel gelişimi hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Kazı çalışmaları, bu yapıların tarihsel ve kültürel değerini ortaya koyarak, Luliopolis'in Bizans dönemindeki rolünü daha iyi anlamamızı sağlamaktadır. Yapılacak olan yeni arkeolojik çalışmalar ve disiplinler arası araştırmalar, bu yapıların tarihsel ve kültürel bağlamını daha da aydınlatarak, önümüzdeki dönemlerde gerçekleştirilecek GPR Jeoradar çalışmaları, kilise çevresindeki yapı ve diğer kalıntıların algılanmasını sağlayacaktır.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarları tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

KAYNAKÇA

- Apak, A. (2009). "Emevîler Döneminde Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi", *T.C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18(2), 95-122.
- Arslan, M., Metin, M., Cinemre, M. O., Çelik, T. ve Devicioğlu, Ü. (2011). "Juliopolis Nekropolü 2009 Yılı Kurtarma Kazısı", *19 Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu (29.04-01.05.2010, Ordu)*, Ankara, 271-304.
- Arslan, M., Metin, M., Cinemre, M. O., Çelik, T. ve Türkmen, M. (2012). "Juliopolis Nekropolü 2010 Yılı Kazı Çalışmaları", *20 Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu (25 -29 Nisan 2011, Bodrum)*, Ankara, 177-214.
- Belke, K. ve Restle, M. (1984). *Tabula Imperii Byzantini Galatien und Lykaonien*, Wien.
- Brown, P. (1998). "Beypazarı Tahirler Köyündeki Kiliseler Üzerine Alan Çalışması", *15. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1, 239-243.
- Büyükarakaya, A. M., Alpogut, A., Çubukçu, E. ve Cavalli, F. (2018) "Juliopolis (Luliopolis) Antropolojik Araştırmaları: İlk Çalışmalar", *Ankara Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 6, Cilt 2, Ankara, 111-126.
- Cinemre, M. O. (2014). "Juliopolis Nekropolü 2012 Yılı Kazı Çalışmaları" *22 Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu (14-17 Kasım 2013, Adana)*, Ankara, 407-426.
- Dawes, E. and Baynes, N. H. (1948). *Three Byzantine Saints: Contemporary Biographies of St. Daniel the Stylite, St. Theodore of Sykeon and St. John the Almsgiver*, London.
- Doğan, Y. ve Avcu, F. (2018). "Nallıhan ve Çevresinden Yeni Yazıtlar II", *OLBA*, XXVI, 415-429.
- Erzen, A. (1946). *İlkçağda Ankara*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Festugière, A.J. (Ed:) (1970). *Vie de Théodore de Sykéôn*, Subsidia Hagiographica, 48. Bruxelles.
- French, D. (1981). *Roma Çağında Küçük Asya'daki Yollar ve Mil Taşları Fasikül I: Hacı Yolu / Roman Roads and Milestones of Asia Minor Fasc. I: The Pilgrim's Road*, British Institute of Archaeology at Ankara.
- French, D. (2013). *Roman Roads & Milestones of Asia Minor, Vol.: 3 Milestones. Fasc.: 3.4 Pontus et Bithynia*. British Institute at Ankara Electronic Monographs, Ankara.
- Galanti, A. (1951). *Ankara Tarihi I*, Tan Matbaası, İstanbul.
- Gazgazi, V. (2016). *Early Christian Church Architecture at the Thracian Coast of Bulgaria of the Black Sea Region*, International Hellenic University, Black Sea Cultural Studies (A thesis submitted for the degree of Master of Arts). Thessaloniki, Greece.
- Genç Plinius. (2001). *Anadolu Mektupları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Güney, H. (2018). "New Inscriptions from Northeast Phrygia: The Cult of Hosios and Dikaïos", *GEPHYRA*, 15, 101-117.
- Gür, D. (2019). *Kuzeybatı Karadeniz'de Bizans Dönemi Dini Eserler*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara.

- Gür, D., Demir, D. ve Çelik, T. (2024). "Iuliopolis Nekropolü'nde Erken Bizans Dönemi Staurogram Tasvirli Tek Odalı Mezar (Presbyter Paulos'a Ait Oda Mezar)", *TÜBA-KED Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, 30, 231-248.
- Gür, D., Demir, D. ve Çelik, T. (2025). "Geç Antik Çağ ve Erken Bizans Dönemi'nde Iuliopolis", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 15(29), 49-74.
- Harrison, R.M. (1963). "Churches and Chapels of Central Lycia", *Anatolian Studies*, 13, 117-151.
- Hobdari, E. (2007). "Ambonët e Kishave të Shqipërisë / The Ambos of Albania", *Iliria*, Volume 33, 325-350.
- Hoddinott, R. F. (1963). *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia A Study of the Origins and the Initial Development of East Christian Art*. New York: St. Martin's Press Inc.
- Hill, S. (1996). *The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria*. Variorum.
- Ilić, O. (2010). "Early Christian Ecclesiastical Monuments in Settlements and Forts in The Area of Niš", *Ниш и Византија*, Vol.: VIII. Ниш, 111-125.
- Imperatoris Theodosii Codex, Liber Sextus Decimus* (Çev: A. Koptev). <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Constitutions/CTH16.html#10> 22.10.2018-11:36.
- İşler, B. (2016). "Orta Likya Bölgesi'nde Yeni Bir Keşif: Günağı Kilisesi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25, 363-392.
- Karivieri, A. (2010). "Creating Contacts: Trade and Exchange along the Via Egnatia from the Roman to the Early Byzantine Period", *Bollettino di Archeologia I*, Volume speciale C / C11 / 3. Roma, 15-22.
- Kaya, T. (2020). *Routes and Communications in Late Roman and Byzantine Anatolia (ca. 4th-9th Centuries A.D.)*, A Thesis Submitted to the Graduate School of Social Sciences of Middle East Technical University, in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy in the Department of Settlement Archaeology, Ankara.
- Krautheimer, R. (1965). *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth and Baltimore: Published by Penguin Books.
- Lequenne, F. (1991). *Galat'lar* (Çev: S. Albek). Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Mango, C. (2006). *Bizans Mimarisi* (Çev: M. Kadiroğlu), Yem Yayınları, İstanbul.
- Mattei, J. L. (2013). *Vie de Saint Theodore de Sykeon (Beyazarı) VIème et VIIème siècles après J.C.* Isis Press, İstanbul.
- Melmoth, W. (Trans.). (1915). *Pliny. Letters (Vol. II)*, Loeb Classical Library, Harvard.
- Mitchell, S. (1974). "The Plancii in Asia Minor", *The Journal of Roman Studies*, Volume 64, 27-39.
- Mitchell, S. (1982). *Regional Epigraphic Catalogues of Asia Minor II: The Inscriptions of North Galatia*. Oxford: British Archaeological Reports, International Series, 135.
- Niewöhner, P. (2011). "Germia and Vicinity Western Galatia During the Roman and Byzantine Period", *28. Araştırma Sonuçları Toplantısı (24 - 28 Mayıs 2010, İstanbul)*, Cilt 1, Ankara, 47-66.
- Olcaç-Uçkan, B.Y., Evcim, S. ve Koşdemir, U. (2022). "Olympos 3 No.lu Kilise Duvar Mozaikleri ve Kent Tarihi İçin Önemi", *Höyük*, 10, 177-190.
- Onur, F. (2014). "Epigraphic Research Around Juliopolis I: A Historical and Geographical Overview", *Gephyra*, Cilt 11, 65-83.
- Öztaşkın, G. K. (2012). "Yanartaş (Khimera)'taki Bizans Dönemi Bazilikası", *Uluslararası Genç Bilimciler Buluşması I: Anadolu Akdenizi Sempozyumu (04-07 Kasım 2009, Antalya)*, 313-327.
- Öztürk, B. (2008). "Kuruluşundan Bizans Devri Sonuna Kadar Tios Antik Kenti", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, Sayı 128, 63-78.
- Panagiotopoulos, L. A. (1996). *The Patriarchal Institution in the Early Church: (The Pentarchy of the Patriarchs. The presuppositions, the Evolution and the Function of the Institution)*, Durham Theses, Durham University.

- Pantazis, G. ve Lambrou, E. (2006). "On the Date of Early Christian Basilicas (Central Greece)", *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, Volume 6, No 3, 49-56.
- Peirano, D. (2012). "Some Observations about the Form and Settings of the Basilica of Bargala", *Macedonian Historical Review*, Volume 3. Macedonia: Faculty of Philosophy, University of Ss. Cyril and Methodios, Skopje, 65-84.
- Pekak, M. S. (2000). "İstanbul'da Studios Manastırı, H. Ioannes Prodromos Kilisesi I", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Dergisi*, Sayı 10, 100-121.
- Procopius. (1940). *The Buildings of Procopius*, Vol. VII, Book V, (Trans.: Henry Bronson Dewing), Loeb Classical Library, Harvard.
- Rackham, H. (Trans.). (1942). Pliny. The Natural History (Cilt II), Loeb Classical Library, Harvard.
- Ramsay, W. M. (1890). *The Historical Geography of Asia Minor*, London.
- Ramsay, W. M. (1900). *The Church in the Roman Empire Before A.D. 170*, Hodder and Stoughton, London.
- Ramsay, W. M. (1960). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Ruge, W. (1918). Juliopolis, *RE*, 10/1, 102.
- Sağır, E., Metin, M. ve Cinemre, M. O. (2015). "Juliopolis Nekropolü 2013 Yılı Kazısı", *23 Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu (04 - 07 Mayıs 2014, Mardin)*, Ankara, 151-170.
- Sağır, E., Metin, M. ve Çelik, T. (2016). "Juliopolis Nekropolü 2015 Yılı Kazısı", *25 Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu (11-15 Nisan 2016, Antalya)*, Ankara, 665-683.
- Sharp, R. S. (2010). *The Outside Image: A Comparative Study of External Architectural Display on Middle Byzantine Structures on The Black Sea Littoral*. Doctor of Philosophy Thesis, University of Birmingham.
- Strabon. (2000). *Geographika-Antik Anadolu Coğrafyası XII-XIV*, (Çev: A. Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Şener, M. (2016). *Nallıhan*, 3. Baskı, Ankara.
- Tekinalp, V. M. (2001). "Andriake Kiliseleri ve Tarihlendirme Sorunları", (Ed. Sema Doğan) V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler (19-20 Nisan 2001, Ankara), 491-515
- Tiefenbach, H. P. (2012). *Anadolu'nun Azizleri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Uçar, Ş. (1986). "Müslümanlar'ın İstanbul'u Fethetmek İçin Yaptıkları İlk Üç Muhasara", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 1, 65-83.
- Ulusoy, İ., Şen, E. ve Diker, C. (2024). "Juliopolis Doğu Nekropol Alanı Jeolojisi", *Juliopolis 1* (Edit.: Ali Metin Büyükkara), Ankara, 77-91.
- Yaşlı Plinius. (2017). *Doğa Tarihi*, Say Yayınları, İstanbul.